

Adrie van der Laan

Rodolphus Agricola Gauronicus

Advocaat van beschaving

Rudolf Agricola was een humanist. Buiten Italië was hij één van de eerste grote pleitbezorgers van de 'vakken van beschaving' als middel om een beschaafde samenleving te bewerkstelligen. Zijn gedachtegoed is via Erasmus van Rotterdam, die hem als held koesterde, in Noordwest-Europa eeuwenlang de basis van het onderwijs geweest. Ook was Agricola de centrale figuur van een intellectuele bloei in en om Groningen die een bekroning vond in de oprichting van de Groninger Academie.

‘Over Archimedor gaat dit verhaal: toen hij na een schipbreuk aan land was gespoeld op de kust van Rhodos en daar meetkundige figuren in het zand getekend zag, vroeg hij z’n metgezellen goede hoop te koesteren, “want ik zie sporen van mensen.” Dit ligt voor mij heel anders, voor mij die naar mijn eigen oordeel “eenzaam, behoeftig en berooid door Libiës woestijnen zwerf.” Ja werkelijk, woestijnen, en niet getekend door enig spoor van menselijke beschaving, want hier bij ons is niemand die is gegrepen door het genot van de letteren—ik doel niet enkel op onze meer beschaafde letteren, maar op letteren van welke aard dan ook.’¹

Dit is het weinig rooskleurige beeld dat Roelof Huisman uit Baflo oftewel Rodolphus Agricola Phrisius (1443/4–1485) schetst van Groningen en omstreken rond 1480. Hij was een pionier van het humanisme in de Lage Landen en Duitsland. Hij werd een van de helden van Erasmus, met wie hij een nederig begin deelde: beiden waren onwettige zonen van een geestelijke. In Agricola’s geval was dat Hendrik Vries, die als abt van het benedictijner klooster in Selwerd een welvarend en machtig man werd. Hij heeft goed gezorgd voor zijn zoon, die volop in het buitenland kon gaan studeren, waaronder een decennium lang in Renaissance Italië. Na terugkeer was Agricola ruim vier jaar secretaris van de destijds machtige stad Groningen, die hij Gauronica noemde.²

Voordat we ons afvragen of Agricola's beeld overeenkwam met de werkelijkheid, kunnen we ons afvragen: Meende hij het echt? Voor een antwoord op deze vraag is zijn karakter en zijn humanistische vorming van belang. Uit Agricola's brieven blijkt dat hij aanleg had voor klagerig pessimisme. Hiermee geselde hij z'n geboortegrond wel vaker.³ Zijn vorming blijkt al uit het feit dat hij een anekdote uit de Grieks-Romeinse literatuur aanhaalt en bovendien woorden van de held uit Vergilius' *Aeneis* (1,384) citeert na diens schipbreuk op de kust van Afrika, waarbij hij het citaat iets heeft bewerkt om het toepasselijk te maken voor de in zijn ogen culturele woestenij van Groningen.

Wat bedoel ik precies met humanistische vorming? Een onderwijsideaal dat zich goed laat illustreren aan de hand van het enorme oeuvre van Agricola's adept Desiderius Erasmus Roterodamus (1466-1536). 'Mensen worden niet geboren, maar gevormd.' Dit was Erasmus' paradoxale adagium waarop zijn humanistische onderwijsvisie is gebaseerd die hij in 1528 wereldkundig maakte in zijn boek *Over het onmiddellijk en beschaafd opvoeden van kinderen*.⁴ Beide bijwoorden worden bij het citeren van de titel meestal genegeerd. Ten onrechte, want juist zij verwoorden de essentie van Erasmus' onderwijsvisie.

Eerst 'onmiddellijk'. Juist omdat mensen pas echt mens worden door vorming, moet je meteen na de geboorte met die vorming beginnen. Dit voorkomt dat je later ongewenste ontwikkelingen moet corrigeren.⁵ Op 30 april 1532 schreef Erasmus hierover in een brief: 'Iemands natuur opnieuw vormen is erg moeilijk, maar nog veel moeilijker is afleren wat langdurige praktijk diep heeft verankerd. De combinatie van beide veranderen is volgens mij volkomen onmogelijk voor een mens.'⁶ Het gaat humanisten om humane beschaving. Dit (be)schaven moet voorafgaan aan het opleiden voor een specifiek beroep, zoals destijds aan universiteiten het doorlopen van de *artes*-faculteit voorafging aan de specialistische faculteiten voor rechten, geneeskunde en theologie.⁷

Dan 'beschaafd'. Hier is het precieze woord dat Erasmus gebruikt van belang: *liberaliter*. Zoals alle humanisten schreef hij in het Latijn, omdat deze taal destijds nog altijd de taal van de school was.⁸ In het Latijn konden geschoolde mannen in heel Europa met elkaar communiceren. In dit opzicht speelde Latijn de rol die Engels nu speelt. Een cruciaal verschil is echter dat in de 15e eeuw geen *native speakers* van Latijn meer leefden. Latijn was ook na de Oudheid eeuwenlang de taal van geletterden gebleven, maar als moedertaal was Latijn uitgestorven en doorontwikkeld tot de Romaanse

talen.⁹ In de loop van de tijd was het Latijn aan verandering onderhevig geweest—zoals elke taal die in gebruik blijft—en daardoor verschilde het zowel lexicaal als grammaticaal inmiddels behoorlijk van het Latijn van klassieke auteurs als Livius en Suetonius. Bovendien had zich een sterke specialisatie voorgedaan, doordat het Latijn in de middeleeuwen steeds meer werd gebruikt voor geleerde gespecialiseerde teksten in de vakgebieden theologie, filosofie en rechtsgeleerdheid. Hierdoor had vakjargon grote invloed gekregen—een natuurlijke culturele ontwikkeling die zich in onze tijd voordoet in bijvoorbeeld managementkringen.¹⁰

De stand van zaken was humanisten als Agricola en Erasmus een doorn in het oog. Het specialistische taalgebruik en onderwijs stonden volgens hen de vorming van echte (humane) mensen in de weg.¹¹ Het taalonderwijs moest dus op de schop, want wie zijn gedachten niet nauwkeurig en correct kan verwoorden, kan niet nauwkeurig en correct denken en dat is een *condicio sine qua non* voor beschaving in de ogen van humanisten. Gedachten vinden immers ook plaats in de vorm van taal.¹² Juist en correct Latijn betekende voor humanisten: het Latijn van vóór de scholastiek, dus het Latijn van de Oudheid (inclusief de christelijke auteurs!). Bij gebrek aan *native speakers* moesten zij dit Latijn reconstrueren met behulp van handmatig overgeschreven teksten. Dit ontketende een enthousiaste zoektocht naar manuscripten in kerken, kloosters, universiteiten en op alle andere plekken waar mogelijk klassieke teksten te vinden waren.¹³ Deze zoektocht begon in Italië en beleefde daar z'n hoogtepunt in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Hij leverde een schat aan klassieke teksten op die eeuwen onder het stof hadden gelegen. Het gelukkige toeval wil dat rond 1450 ook de boekdrukkunst ontstond. Daardoor konden de teruggevonden klassiekers meteen in druk worden uitgegeven en zo een bezit voor altijd (om met Thucydides te spreken) worden.¹⁴

Dankzij humanisten is menige klassieke tekst voor de vergetelheid behoed.¹⁵ Met name de Florentijn Poggio Bracciolini (1380-1459) heeft zich in dit opzicht verdienstelijk gemaakt. De Romein Lorenzo Valla (1406/7-1457) schreef op basis van alle recherche het humanistische taalmeesterwerk bij uitstek. In zijn *Finesses van de Latijnse taal* behandelt hij alle mogelijke lexicale en grammaticale facetten van het klassieke Latijn op grond van nauwkeurige bestudering van vele klassieke teksten.¹⁶ Valla werkte aan het boek van 1431 tot 1449. De eerste druk verscheen in 1471. Het boek kende vele uitgaven, ook in samengevatte vorm.¹⁷ Zo publiceerde Erasmus in 1529 een parafraze ervan. Bovendien stimuleerde de inhoud (en vast ook het succes) van het boek andere auteurs tot het schrijven van vergelijkbare

teksten. Een voorbeeld daarvan is Agostino Dati's *Elegantiolae* (welhaast te vertalen als *De kleine Valla*), dat Agricola en zijn noordelijke bentgenoten al lezen voordat het in druk was verschenen.¹⁸ Ongetwijfeld heeft Agricola zelf uit dit soort lesmateriaal de voortreffelijke beheersing van het klassieke Latijn opgedaan die al zijn geschriften kenmerken—zelfs de allervroegste, die hij schreef voordat hij ooit voet op Italiaanse bodem had gezet.¹⁹

Op zijn beurt onderwees Agricola z'n vriend Alexander Hegius (?1439-1498) op vergelijkbare wijze. Deze Hegius was een generatie ouder. Hij werkte als leraar op scholen in Wesel en Emmerich en vanaf 1483 in Deventer, waar Erasmus nog korte tijd zijn leerling was. Blijkbaar was Hegius in augustus 1480 naar Groningen gereisd om Agricola te bezoeken, maar helaas was Agricola op dat moment op dienstreis als stadssecretaris. Op 20 september 1480 schreef hij ter compensatie een lange brief aan Hegius, die grotendeels is gevuld met Latijnse les. Agricola beantwoordt niet alleen vragen van Hegius, maar grijpt ook het Latijn van diens eerdere brieven aan om hem op fouten te wijzen. Slechts één voorbeeld:

Ook schrijf je: 'in hoeveel tijd je hem zult verzoeken naar jou terug te keren, twijfel er niet aan, dat als hij in die brief...' enzovoort. Dat *quanto tempore* van jou is weliswaar correct Latijn, maar niet in de betekenis die jij bedoelt. Je wilt immers niet vragen in hoeveel tijd, dat wil zeggen hoe vlug of hoe langzaam, hij de terugreis naar mij toe zal volbrengen, maar binnen of over hoeveel tijd hij naar mij terugkeren zal. Stel dat je dezelfde taalconstructie zou bezigen, maar dan met andere woorden: hij zal in twee maanden naar jou terugkeren, dan zou men daar onherroepelijk onder verstaan dat hij twee maanden onderweg zou zijn. Maar als je zou zeggen: *intra duos menses redibit* (want *infra duos* in een temporele uitdrukking is een barbarisme) of *post duos menses redibit*, dan is het onmiddellijk duidelijk dat je wilt zeggen dat hij over twee maanden naar mij terug zal keren.²⁰

Dit voorbeeld laat goed zien dat het humanisten als Agricola te doen is om een zorgvuldige, nauwkeurige en correcte verwoording van gedachten, zowel op woord- als op zinsniveau.²¹ Grammatica (taal) is dan ook het eerste van de vijf vakken waaraan zij en hun stroming de benaming danken, namelijk de *studia humanitatis*. Letterlijk betekent dit begrip '(de) vakken van beschaving'. Het Engels kent een nauwverwante vertaling, namelijk '(the) humanities'. In het Nederlands hebben we '(de) humaniora'. De Latijnse term slaat op vijf concrete schoolvakken: grammatica, retorica, poëzie, historiografie en ethica.²² Deze vakken vormen humane mensen, want ze richten zich op twee

wezenlijke aspecten van de mens(heid): taal en gedrag.²³

Het begrip *studia humanitatis* (of *artes humanitatis*) gaat terug op Cicero.²⁴ Natuurlijk kent het Latijn ook begrippen die synoniem of nauwverwant zijn. Eén daarvan is *artes liberales*. *Artes* zijn kundes, vakkundigheden, ambachten, technieken.²⁵ *Liberales* betekent ‘een vrij mens waardig’, dat is: waardig om te worden uitgeoefend door iemand die niet om redenen van bestaan onderworpen is aan iemand anders, dus een *gentleman* waardig.²⁶ In deze zin gebruikt Erasmus *liberaliter* in de titel van zijn boek over humanistisch onderwijs, waarin hij betoogt dat kinderen meteen vanaf de geboorte moeten worden gevormd door middel van deze vijf vakken.

Retorica is na grammatica het tweede vak dat betrekking heeft op taal. Dit vak draait om communicatietechnieken. Centraal staat de vraag hoe je een boodschap zo effectief mogelijk bij het beoogde publiek kunt brengen. Zoals alle *studia humanitatis* was ook dit vak al in de Oudheid uitgebreid bestudeerd.²⁷ Het belang ervan is tijdloos. Kunst (kunde) kan ontaarden in gekunsteldheid (onkunde). Zo leidt mateloze toepassing van retorica tot mooschrijverij—een verwijt dat humanisten vaak is gemaakt. Ook als lezers de grote mate van retorische kunst die humanistische teksten kenmerkt niet meer waarderen of zelfs niet meer beseffen, kan dat leiden tot onverwachte kritieken.²⁸ Agricola zelf droeg ook bij aan dit vakgebied van de retorica. In 1479 voltooide hij zijn meesterwerk *Over de dialectische vinding*, dat hem postuum beroemd maakte en in de 16e eeuw vele malen is gedrukt.²⁹

Hiermee zijn we terug bij Agricola's woorden over de cultuurbarbarij in Groningen. Ze dragen retorische opsmuk, waaronder overdrijving. Eind 15e eeuw was in Groningen echt wel cultuur en beschaving te vinden—juist in Groningen vanwege zijn economisch-politieke bloei³⁰—maar nauwelijks van de aard en zeker niet van de omvang waaraan iemand gewend was die ruim tien jaar in Italië had gewoond en net terugkwam van het renaissancistische hof van hertog Ercole d'Este in Ferrara. Maar juist in Frisia—de toenmalige benaming van wat nu Noordoost-Nederland en Ostfriesland is—was die humanistische beschaving al vroeg en naar verhouding rijkelijk aanwezig. Als boegbeeld fungeert de ‘Aduarder academie’, een benaming die voortkomt uit de retorische kwaliteiten van zijn bedenker Goswinus van Halen.³¹ Hij maakte een *vergelijking* tussen het klooster van Aduard, waar jarenlang intellectuelen samenkwamen om de nieuwe cultuur uit Italië te bespreken, en een academie. Uiteraard was in Aduard geen sprake van een universiteit, maar het aantal mannen uit Frisia dat daar samenkwam in deze context was aanzienlijk en hun humanistische geloofsbrieven waren goed. Menigeen had

in Italië gestudeerd en enkelen (onder wie Agricola) kenden zelfs klassiek Grieks, wat toen uitzonderlijk was.³²

De andere pijler onder het humanistische onderwijsideaal is gedrag. Zowel historiografie als ethica hebben hierop betrekking.³³ In het geval van ethica ofwel moraalfilosofie is dat niet verrassend. Dit is immers de tak van wijsbegeerte die zich expliciet theoretisch bezighoudt met vraagstukken van menselijk gedrag. Verrassender is de geschiedschrijving. Hierin zien humanisten (net als hun klassieke leermeesters) een toegepaste vorm van ethica. Neem Cincinnati—een voorbeeld dat vanwege z'n tijd en plaats meteen ook de langdurige invloed van het humanistische onderwijs op de westerse cultuur laat zien. Waarom is een grote stad in de Amerikaanse staat Ohio vernoemd naar een Romein uit de vijfde eeuw voor Christus? Omdat George Washington door zijn strijdmakkers werd beschouwd als een moderne Cincinnatus die als hereboer zijn akker en hoeve verliet om het vaderlandse leger aan te voeren in de strijd tegen de vijand. Na de overwinning noemden ze daarom hun vereniging van oud-officieren *The Society of the Cincinnati*. De voorzitter hiervan vernoemde in 1789 een nederzetting aan de Ohio-rivier naar zijn vereniging. Door het geschiedenisonderwijs op humanistische grondslag was de oude Romein Cincinnatus een icoon van patriottisme en onzelfzuchtigheid, van eer en moed geworden, ook in de Nieuwe Wereld in de 18e eeuw.³⁴

Agricola heeft dezelfde opvatting van historiografie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief aan zijn vriend Jacob Barbireau in Antwerpen, die ervoor had gezorgd dat Agricola het aanbod kreeg om in Antwerpen hoofd van de Latijnse school te worden. Na enig wikken en wegen besloot Agricola om het aanbod af te slaan. Als troost schreef hij z'n vriend een lange brief waarin hij z'n onderwijsvisie uit de doeken doet. In de 16e eeuw is deze brief vaak gedrukt als zelfstandige tekst onder titels als *De ratione studii* en *De formando studio*.³⁵ Agricola schrijft:

De ene soort dingen heeft betrekking op onze handelingen en zeden en daarin ligt het hele grondplan van een correcte en behoorlijke manier van leven besloten—iets wat ons wordt bijgebracht door dat deel van de filosofie dat moraalfilosofie wordt genoemd. Daarop moeten wij ons in de allereerste en allervoornaamste plaats toeleggen. Deze moraalfilosofie moet echter niet alleen worden gehaald uit de filosofen die haar te boek hebben gesteld (zoals Aristoteles, Cicero, Seneca en wie er zoal meer zijn, hetzij Latijnen hetzij schrijvers die zo in het Latijn zijn vertaald dat ze het lezen waard zijn), maar ook uit geschiedschrijvers en dichters en redenaars, aangezien die door wat

goed gedaan is te prijzen en wat verkeerd gedaan is te laken weliswaar niet echt leren, maar door voorbeelden (wat veel effectiever is) als in een spiegel laten zien wat goed of slecht wordt gedaan.³⁶

Agricola zelf groeide ook uit tot een humanistische icoon. We kunnen hem zeker als *de* pionier van het humanisme in de Lage Landen en Duitsland bestempelen. Zo zagen zijn tijdgenoten hem al. Het beste bewijs is Erasmus. Hij was de man die het humanisme hier definitief vestigde in het onderwijs door middel van zijn enorme oeuvre en bekendheid, die mede mogelijk werd gemaakt door de boekdrukkunst.³⁷ Als leerling in Deventer had hij Agricola persoonlijk gezien. Zijn schoolhoofd in Deventer (Hegius) was een persoonlijke vriend en leerling van Agricola. Zijn leven lang heeft Erasmus Agricola als een held en voorbeeld beschouwd. In zijn hele oeuvre zijn uitlatingen te vinden die Agricola prijzen, vaak hemelhoog.³⁸ Slechts één voorbeeld:

Op de werken van Rudolf Agricola, een echt goddelijke man, zitten we al lange tijd te wachten. Iedere keer als ik zijn teksten lees, voel ik grote bewondering en genegenheid voor dat heilige en hemelse genie.³⁹

Ook na Erasmus is Agricola niet vergeten. Bij de stichting van de Groninger Academie in 1614 is hij gevierd als een van de *founding fathers*.⁴⁰ In 1654 verscheen het eerste gedenkboek met 'afbeeldingen en levensbeschrijvingen van de professoren van de Academie van Groningen en Ommeland met een kleine geschiedenis van diezelfde Academie'. Dit boek opent met de levensgeschiedenis van 'het driemanschap van de wetenschappelijke roem der Groningers': Wessel Gansfort, Agricola en Regnerus Praedinius.⁴¹ In 2014 verscheen het eerste deel van de jubileumbiografie van onze Universiteit van het Noorden. Ook dat leidt weer in met dezelfde drie geleerden en ook verderop in het boek komt Agricola nog uitgebreid aan bod.⁴² Kortom, zijn roem duurt voort, zij het vooral in welingelichte kringen. Maar misschien zorgt een romancier nu ook voor popularisering.⁴³

Noten

1. Brief 22 d.d. 19 oktober 1480 aan Adolf Occo, in: *Rudolf Agricola. Brieven, levens en lof van Petrarca tot Erasmus*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Fokke Akkerman en Adrie van der Laan (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2016), 215. De anekdote komt uit Vitruvius, *Architectuur*, maar betreft daar Aristippus.
2. In dezelfde brief aan Occo, die als Oostfries welbekend was met Groningen en Ommelanden. Voor Agricola's biografie zie Fokke Akkerman, *Rudolph Agricola: Six Lives and Erasmus's Testimonies* (Assen: Van Gorcum, 2012). Een handzaam overzicht van zijn oeuvre biedt ook *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485. Proceedings of the International Conference at the University of Groningen 28-30 October 1985*, eds. Fokke Akkerman & Arjo Vanderjagt (Leiden: Brill, 1988), 316-327.
3. Zo opvallend dat Klaas van Berkel hieraan een apart kader wijdt in zijn *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel I. De oude universiteit, 1614-1876* (Hilversum: Verloren, 2014), 33.
4. *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (Bazel: Johann Froben, 1528).
5. Quintilianus (ca.35-ca.100), een klassieke held van de humanisten, vertelt in zijn boek *De opleiding tot redenaar* (2.3.3) dat de Griekse musicus Timotheus dubbel tarief hanteerde bij leerlingen voor wie hij niet de eerste leraar was, want dan moest hij dubbel werk doen: eerst het verkeerde afleren, daarna het juiste aanleren.
6. Brief 2643 in *Opus Epistolarum Des. Erasmi Rotterdamensis*, ed. P.S. Allen e.a. (Oxford 1906-1958) (12 dl.), X, 16. Erasmus' brieven zijn sinds kort volledig in het Nederlands beschikbaar: *De correspondentie van Desiderius Erasmus*, vert. M.J. Steens e.a. (Rotterdam 2004-2020) (20 dl.); deze brief in deel 18.
7. In zijn lange brief 38 over onderwijs maakt Agricola een onderscheid tussen studierichtingen die 'beter verkopen' en andere 'die de geest meer vullen dan de beurs.' Zie *Brieven* (zie noot 1), 268.
8. Kristian Jensen, 'The humanist reform of Latin and Latin teaching', in *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge UP, 1996), 63-81. Een overzicht met verdere literatuurverwijzingen geeft Peter Mack, 'Neo-Latin and Renaissance Schools' in: *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World. Macropaedia*, ed. Craig Kallendorf (Leiden 2014), 55-61. Illustratief zijn bijvoorbeeld deze uitspraken van Erasmus: 'Luthers boek [over de onvrije wil] wordt vertaald in het Duits om zo de vaklui en boeren tegen mij op te jatten, want in hun wereld is de stem van Erasmus niet te horen' (brief 1678 d.d. 13 maart 1526); 'Want Arnobius zou, als hij nu zou schrijven, diezelfde soloecismen niet gebruiken, maar hij zou of ronduit in het Frans schrijven, als hij voor het Franse volk zou schrijven, of zuiver in het Latijn, als hij voor geleerden zou schrijven.' (brief 1304 d.d. 1 augustus 1522) Agricola bepleit wel een rol voor de volkstaal, als kinderen beginnen met Latijn leren: 'Het is van het grootste belang om alles wat je bij de correcte schrijvers leest, zo letterlijk mogelijk, in woorden die hetzelfde betekenen, in de volkstaal weer te geven. Aangezien de volkstaal zich van nature als eerste zal aandienen voor het bedenken van woorden in je gedachten, zul je door een dergelijke oefening bereiken dat telkens wanneer je iets moet zeggen of schrijven, de Latijnse woorden ook meteen zullen volgen, omdat

ze door deze praktijk van vertalen daaraan gewend zijn. Daarbij komt dit: ook als je iets wilt schrijven, zal het 't beste zijn om dit eerst in gedachten zo volledig en correct mogelijk in de moedertaal te formuleren om het daarna uit te drukken in Latijnse woorden die zuiver en precies hetzelfde betekenen. Zo zal het gebeuren dat alles helder en zo volledig mogelijk wordt gezegd. Het gaat ons allen immers zo: als er bij het spreken een fout wordt gemaakt, merken we dat het gemakkelijkst op in de taal die ons van nature eigen is. En als er iets niet helder genoeg of korter dan passend is of al te ingewikkeld en onvoldoende samenhangend met het onderwerp is gezegd, dan zal iedereen dat het gemakkelijkst opmerken in de taal die hij het best kent.' (brief 38 d.d. 7 juni 1484; *Brieven* [zie noot 1], 272)

9. Hier laat ik buiten beschouwing, in hoeverre Cicero en Quintilianus het Latijn spraken dat ze schreven. Ook is het zeker zo dat Latijn werd gesproken door diezelfde geletterden die deze taal op school hadden geleerd en als internationaal communicatiemiddel gebruikten, maar het was niet hun moerstaal.
10. Zulk vakjargon neemt Agricola op de hak in een brief aan zijn vriend Adolf Occo; zie *Rudolph Agricola, Letters*. Edited and translated, with notes by Adrie van der Laan & Fokke Akkerman (Assen: Van Gorcum, 2002), 258 (brief 53).
11. Het Engels laat hier de paronomasie *human/humane beings* toe.
12. Vgl. Karl Kraus: 'Die Sprache ist die Mutter, nicht die Magd des Gedankens.' Uit: *Pro domo et mundo* (1919), ed. in *Beim Wort genommen* (München 1955), 181-303, hier 235. Geciteerd door Thijs Lijster in *Trouw* d.d. 24 juli 2020 (*De Verdieping*, 7). Voor het moderne gebruik van Engels door niet-*native speakers* geldt dezelfde kritiek die humanisten op het scholastieke Latijn hadden: het niveau laat te wensen over. Juist vanwege het verband tussen taal en denken zou een goede beheersing van de voertaal voor academici vanzelfsprekend moeten zijn.
13. Agricola levert hiervan zelf het voorbeeld in zijn brief 19; *Brieven* (zie noot 1), 200.
14. Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog*, 1.22.
15. Zie L.D. Reynolds, *Texts and Transmission: a Survey of the Latin Classics* (Oxford UP, 1983).
16. Kristian Jensen, 'The humanist reform of Latin and Latin teaching' in *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge UP, 1996), 63-81, hier 64. De originele titel luidt *Elegantiae linguae Latinae*. Het eerste woord is voer voor de misvatting dat het humanisten enkel ging om vorm, om mooischrijverij—een karikatuur uit de koker van critici mede gebaseerd op maniëristische uitwassen die het humanisme ook heeft gekend. Erasmus heeft zo'n uitwas literair op de hak genomen in zijn boek *De ciceroniaan* (1528). Ook in gematigde vorm is deze misvatting echter hardnekkig. Zo rept Van Berkel (*Universiteit van het Noorden* [zie noot 3], 35) van Agricola's 'humanisme van de vorm [...]. Bij hem draait het om de cultus van het woord, niet de cultivering van de gedachte'. Agricola zou benadrukken dat hier een schijntegenstelling wordt gecreëerd, omdat voor hem vorm en inhoud één geheel behoren te zijn. Zoals Van Berkel terecht ad loc. schrijft: 'Wie de waarheid niet zuiver weet uit te drukken, doet haar tekort.' Zowel bij Agricola als later bij zijn adept Erasmus komt dit principe bij uitstek naar voren in hun filologie van de Bijbel, met name het Nieuwe Testament. Ook hierin ging Lorenzo Valla hen voor.

17. Theo Janssen, *Printed Editions of Lorenzo Valla's Elegantiae. Additions to the 1969/1971 Census by Jozef IJsewijn and Gilbert Tournoy* (Münster: Nodus, 2019), 35; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, nrs. M49287, M49295 en M49308.
18. Zie A.H. van der Laan, *Anatomie van een Taal. Rodolphus Agricola en Antonius Liber aan de wieg van het humanistische Latijn in de Lage Landen, 1469-1485* (diss. Groningen, 1998), 84-89. Dati's boek werd een kassucces, want nog in de 15e eeuw verschenen meer dan 100 gedrukte edities; zie *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, nrs. 8032-8138; Kristian Jensen, 'The humanist reform of Latin and Latin teaching', in *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge UP, 1996), 63-81, hier 79; vgl. de circa 150 gedrukte edities ervan verspreid over heel Europa tussen 1460 en 1700 volgens Lawrence D. Green en James J. Murphy, *Renaissance Rhetoric Short-Title Catalogue 1460-1700* (Aldershot: Ashgate, 2006), 154-158. Von Langens en Vrijes enthousiaste gebruik van Dati spreekt boekdelen over de intellectuele vooruitstrevendheid van de Aduarder kring, want Valla's boek had slechts een gering direct effect op grammaticale schoolboeken. In 15e-eeuws Italië bleven middeleeuwse grammatica's gebaseerd op de laat-antieke grammatici Donatus en Priscianus gangbaar en in Noord-Europa bleef de middeleeuwse grammatica van Alexander van Villedieu (*Doctrinale*) gezaghebbend; zie J. Rice Henderson, 'Valla's *Elegantiae* and the Humanist Attack on the *Ars Dictaminis*' in: *Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric*, 19 (2001), 249-268, hier 258-259.
19. Adrie van der Laan, 'Aduard of Het geleerde Groningen' in *Hel en Hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*, red. Egge Knol e.a. (Groningen: Groninger Museum, 2001), 178-187.
20. De hele brief (no. 21) is vertaald in *Brieven* (zie noot 8), 203-213.
21. Een voorbeeld op woordniveau is Valla (*Finesses van de Latijnse taal*, 6.19) die het verschil tussen *passim* en *ubique* uitlegt. Beide woorden betekenen 'overal', maar *ubique* impliceert volgens Valla een grotere dichtheid dan *passim*—zoals in een weiland met veel koeien waar de grassdichtheid hoger is dan de koedichtheid en het gras dus *ubique* te zien, de koeien *passim*.
22. P.O. Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources* (New York, 1979), 98. Natuurlijk zijn er ook andere definities van humanisme; vgl. recentelijk Jacob van Sluis, *The Library of Franeker University in Context, 1585-1843* (Leiden: Brill, 2020), XI: 'Humanism as it is used in this study is a historical movement, to be associated with the Renaissance and the Early Modern Age in particular, that based any kind of knowledge on the literature and culture of classical antiquity. It determined the method and the starting point of the education offered. Another similar description of humanism is as follows: Humanism is that concern with the legacy of antiquity—and in particular, but not exclusively, with its literary legacy—which characterizes the work of scholars from at least the ninth century onwards. It involves above all the rediscovery and study of ancient Greek and Roman texts, the restoration and interpretation of them and the assimilation of the ideas and values that they contain.' Als bron noemt hij Nicholas Mann, 'The Origins of Humanism' in *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge UP, 1996), 1-19, hier 2. Van Sluis contrasteert zijn definitie met 'humanism in a broader sense to be defined as a philosophy or life

- stance which recognizes the value or dignity of man as central theme.’ Daarmee zijn we bij het Humanistisch Verbond.
23. Vgl. de titel van Erasmus’ boek *Colloquia* ofwel *Gesprekken* in de editie van maart 1522 (Bazel: Johann Froben): *Formuleringen voor gesprekken met bekenden ... niet alleen nuttig om de taal van kinderen te polijsten, maar ook om hun het leven te onderrichten*.
 24. Zie de bespreking van deze term in *Rudolph Agricola, Letters* (zie noot 10), 278.
 25. Het Latijnse *ars* is de vertaling van het Griekse τέχνη, waaraan wij ons woord ‘techniek’ ontleen.
 26. *Oxford English Dictionary*, s.v. *gentleman*, 4a: ‘A man of superior position in society, or having the habits of life indicative of this; often, one whose means enable him to live in easy circumstances without engaging in trade, a man of money and leisure.’
 27. Zie bijv. Michael van Albrecht, *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boethius with special regard to its influence on world literature* (Leiden: Brill, 1997) (2 dl.). Een inhoudelijke opsomming biedt Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft* (München: Max Hueber Verlag, 1960) (2 dl.). Kern van de klassieke theorie: Wie zijn boodschap effectief wil maken, moet z’n doelgroep zowel informeren als ontroeren en vermaken. Hiervoor bestaan legio technieken.
 28. Een sterk staaltje hiervan is de vermeende homosexualiteit van Erasmus waartoe is geconcludeerd op grond van de stijl van zijn jeugdbrieven aan vrienden—een onbegrijpelijke conclusie voor wie vertrouwd is met de antieke en humanistische retorische briefstijl. Agricola begint z’n brief aan Hegius met ‘liefste Alexander!’
 29. Zie Gerda C. Huisman, *Rudolph Agricola. A Bibliography of Printed Works and Translations* (Nieuwkoop: De Graaf, 1985), 17-87, met 76 edities uit de periode 1515-1600 plus 4 ongedateerde. Agricola’s oorspronkelijke titel luidt *De inventione dialectica*. Hij behandelt de vraag hoe je geschikte manieren kunt vinden om een onderwerp te behandelen in een betoog.
 30. Zie Van Berkel, *Universiteit van het Noorden* (zie noot 3), 27-38.
 31. Zie Fokke Akkerman, ‘De Aduarder academie’ in *Oefenschool der Muzen, werkplaats der wetenschap. De stichting van de Groninger Academie in 1614*, red. Zweder von Martels (Hilversum: Verloren, 2014), 71-79.
 32. Deze feiten worden gekwalificeerd als het maximaliseren van de betekenis van de Aduarder kring door Jaap van Moolenbroek in ‘De abtenkroniek van Aduard: geleerdheid en devotie in een overgangstijd’ in *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling*, red. Jaap van Moolenbroek en Hans Mol (Hilversum: Verloren, 2010), 21-52, hier 38. Vgl. Van Berkel, ‘Wanneer werd de Groningse universiteit opgericht? En waarom toen?’ in *Oefenschool der Muzen* (zie noot 31), 95-110, hier 108: ‘de mythevorming rond de zogenaamde Aduarder kring, de half-mythische kring van geleerden die rond 1480 regelmatig bijeen zou zijn gekomen in het cisterciënserklooster in Aduard.’ Evenzo in zijn *Universiteit van het Noorden* (zie noot 3), 38, met daarbij wel de aantekening: ‘Dat betekent allerminst een geringschatting van de betekenis van wat er in Aduard is gebeurd. Er waren niet veel plaatsen in de Lage Landen waar zoiets mogelijk was.’

Van der Laan

33. Poëzie heeft voor humanisten betrekking op zowel taal als gedrag, want het schrijven van poëzie is een oefening in taalvaardigheid, terwijl de thematiek van klassieke en humanistische poëzie vaak ethische kwesties behelst.
34. Ulrich Niggemann, 'Von einer Oppositionsfigur zum staatstragenden Modell. Cincinnatus in der anglo-amerikanischen Publizistik des 18. Jahrhunderts' in *Antike als Modell in Nordamerika? Konstruktion und Verargumentierung 1763-1809*, eds. Ulrich Niggemann & Kai Ruffing (München: Oldenbourg Verlag, 2011) (Historische Zeitschrift. Beihefte, Neue Folge, Bd. 55), 249-273; Werner Heun, 'Die Antike in den amerikanischen politischen Debatten in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts' in *idem*, 65-83; vgl. 'Als zentrales Argument wird vor allem die klassisch-humanistische Bildung der Mitglieder der politischen Klasse der Kolonien in Nordamerika angeführt' (Ulrich Niggemann & Kai Ruffing, 'Einführung' in *idem*, 5-22, hier 6) In Cincinnati staat nu zelfs een modern standbeeld van Cincinnatus met zijn traditionele attributen, de ploeg en de Romeinse *fasces*.
35. Zie Huisman, *Agricola Bibliography* (zie noot 29), 89-115, met 35 edities uit de periode 1527-1644 plus 5 ongedateerde.
36. *Brieven* (zie noot 1), 269.
37. Volgens Lisa Jardine dankte Erasmus zijn bekendheid en succes zelfs hoofdzakelijk aan de nieuwe techniek en aan z'n eigen gewiekste publiciteitsstrategie die hierop stoelde, incl. het gebruik van *Agricola* als boegbeeld. Zie haar *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print* (Princeton UP, 1993). Hiertegen Akkerman, *Six Lives* (zie noot 2), 185, 199 en 207-209.
38. Verzameld en besproken door Akkerman, *Six Lives* (zie noot 2), 183-240.
39. Brief 311 van Erasmus aan Matthias Schürer d.d. 15 oktober 1514 (ed. Allen [zie noot 6], II, 32).
40. Van Berkel, 'Wanneer werd de Groningse universiteit opgericht?' (zie noot 32), 107-110. In dit verband merkt hij satirisch op: 'Maar het blijft iets merkwaardigs dat de Groningse universiteit haar grootste bloei doormaakte in de tijd dat zij nog niet bestond.'
41. *Effigies & Vitae Professorum Academiae Groningae & Omlandiae cum historiola eiusdem Academiae* (Groningen: Johannes Nicolai, 1614), 11-38.
42. Van Berkel, *Universiteit van het Noorden* (zie noot 3), 19 en 30-33.
43. Bert Wagendorp, *Ferrara* (Amsterdam: Pluim, 2019).